

سلوک اخلاقی

طرح‌های روایی

امیر غنوی

شناسنامه پژوهشی

عنوان تحقیق: سلوک اخلاقی (طرح‌های روایی)
پژوهشکده: نظام‌های اسلامی، گروه علمی: اخلاق
محقق: امیر غنوی

ارزیابان علمی: آیت الله فاضل گلپایگانی، حجج اسلام آقایان محمدجواد رودگر و رضا حبیبی
موضوع اصلی: مراحل سلوک اخلاقی
مدت انجام تحقیق: ۲ سال

سلوک اخلاقی

طرح‌های روایی

امیر غنوی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۲ شمارهگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۹۰۰۰ تومان

موضوع: سیدایمان نوری نجفی

چاپ و صحافی: مجاب

سرشناسه: فتری، اسد، ۱۳۵۵.

عنوان و نام پدیدآور: سلوک اخلاقی؛ طرح‌های روایی / امیر غنوی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۴۲۱ ص

شابک: ۹۷۸-۶-۱۰۸-۲۰۹-۱۰۸-۶

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه

موضوع: آداب طریقت.

موضوع: اخلاق اسلامی.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ردمبندی کنگره: ۱۳۹۲ س ۳/غ ۲۸۸ BP

ردمبندی دیویی: ۲۹۷/۸۴

شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۵۷۱۹۷

فروشگاه و نمایشگاه دائمی: تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۱۴

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۷
بخش اول: اندیشه دینی و مراحل سلوک.....	۲۵
فصل اول: مفهوم شناسی.....	۲۷
فصل دوم: زمینه‌های بحث در قرآن و روایات.....	۳۵
گفتار اول: نقطه آغازین.....	۳۵
گفتار دوم: ارائه عناوین برای صاحبان فضایل.....	۳۶
گفتار سوم: توضیحات قرآن در خصوص برخی عناوین.....	۳۷
گفتار چهارم: توضیحاتی حاکی از نظم میان عناوین.....	۳۸
گفتار پنجم: تعبیر درجه و نوع گفت‌وگوهای قرآن در خصوص آن.....	۳۹
گفتار ششم: ترسیم و تحلیل درجات در روایات.....	۴۰
فصل سوم: تاریخچه.....	۴۳
فصل چهارم: روش‌شناسی.....	۴۷
گفتار اول: گردآوری ادله.....	۴۸
گفتار دوم: بررسی یافته‌ها.....	۵۰
مبحث اول: اثبات صدور.....	۵۱
مبحث دوم: تحلیل و جمع‌بندی محتوا.....	۵۵
بخش دوم: درجات اسلام.....	۵۹

۶۳	فصل اول: بررسی روایات
۶۳	گفتار اول: اثبات استناد
۶۳	مبحث اول: ادله جامع
۶۶	مبحث دوم: ادله مستند ساز بخشی از طرح
۶۷	گفتار دوم: تحلیل مفاد
۶۸	گفتار سوم: درجه در منابع دینی
۶۸	مبحث اول: حقیقت درجه
۷۰	مبحث دوم: زمینه‌های رفعت درجه
۷۳	فصل دوم: درجه اسلام
۷۵	گفتار اول: مفهوم اسلام
۷۶	گفتار دوم: جایگاه اسلام
۷۸	گفتار سوم: زمینه‌های شکل‌گیری
۸۲	گفتار چهارم: سیر وصول
۸۴	گفتار پنجم: ویژگی‌های اسلام
۹۲	گفتار ششم: مراتب اسلام
۹۴	مراتب اسلام در نگاه علامه طباطبائی
۹۸	گفتار هفتم: علایم وصول
۱۰۲	گفتار هشتم: آثار اسلام
۱۰۵	گفتار نهم: آفات اسلام
۱۰۹	فصل سوم: درجه ایمان
۱۱۰	گفتار اول: مفهوم ایمان
۱۱۲	گفتار دوم: زمینه‌های شکل‌گیری
۱۱۵	گفتار سوم: سیر وصول
۱۱۷	گفتار چهارم: ویژگی‌ها
۱۲۴	گفتار پنجم: مراتب ایمان
۱۳۸	گفتار ششم: علایم ایمان
۱۴۲	گفتار هفتم: آثار ایمان

گفتار هشتم: آفات ایمان.....	۱۴۸
فصل چهارم: درجه تقوا.....	۱۵۱
گفتار اول: مفهوم تقوا.....	۱۵۲
گفتار دوم: جایگاه تقوا.....	۱۵۳
گفتار سوم: زمینه‌ها و عوامل ایجاد تقوا.....	۱۵۴
گفتار چهارم: سیر شکل‌گیری تقوا.....	۱۶۰
گفتار پنجم: تقوا و ارتباط آن با مهم‌ترین مفاهیم اخلاقی اسلام.....	۱۶۳
گفتار ششم: ویژگی‌های متقین.....	۱۶۷
گفتار هفتم: مراتب تقوا.....	۱۶۹
گفتار هشتم: علائم متقین.....	۱۷۱
گفتار نهم: آثار و بهره‌های تقوا.....	۱۷۵
گفتار دهم: آفات تقوا.....	۱۷۹
فصل پنجم: درجه یقین.....	۱۸۳
گفتار اول: مفهوم یقین.....	۱۸۴
گفتار دوم: جایگاه یقین.....	۱۸۵
گفتار سوم: زمینه‌ها و سیر شکل‌گیری.....	۱۸۷
گفتار چهارم: ویژگی‌های اهل یقین.....	۱۹۳
گفتار پنجم: مراتب یقین.....	۱۹۹
گفتار ششم: علائم یقین.....	۲۰۴
گفتار هفتم: آثار و بهره‌های یقین.....	۲۰۸
گفتار هشتم: آفات یقین.....	۲۱۵
بخش سوم: درجات زهد.....	۲۱۷
فصل اول: بررسی کلی.....	۲۲۱
گفتار اول: بررسی سند و متن حدیث.....	۲۲۱
مبحث اول: متن حدیث.....	۲۲۱
مبحث دوم: سند حدیث.....	۲۲۳

۲۲۴.....	گفتار دوم: تحلیل مفاد حدیث
۲۲۷.....	فصل دوم: توکل
۲۲۷.....	گفتار اول: مفهوم توکل
۲۲۸.....	گفتار دوم: تفسیر توکل
۲۲۹.....	گفتار سوم: زمینه‌ها
۲۲۹.....	مبحث اول: تلقی فرد از خداوند
۲۳۱.....	مبحث دوم: دریافت‌های فرد از نوع رابطه خدا با او
۲۳۲.....	مبحث سوم: نگاه فرد به مشکلات پیش‌روی
۲۳۲.....	مبحث چهارم: شرایط خاص زندگی
۲۳۳.....	گفتار چهارم: گام‌های شکل‌گیری
۲۳۵.....	گفتار پنجم: آثار و علایم توکل
۲۳۸.....	گفتار ششم: مراتب توکل
۲۴۰.....	گفتار هفتم: آفت توکل
۲۴۱.....	فصل سوم: صبر
۲۴۱.....	گفتار اول: مفهوم صبر
۲۴۲.....	گفتار دوم: تفسیر صبر
۲۴۳.....	گفتار سوم: صبر و چهره‌های آن
۲۴۵.....	گفتار چهارم: زمینه‌های شکل‌گیری
۲۵۱.....	گفتار پنجم: آثار صبر
۲۵۱.....	مبحث اول: تأثیر صبر بر شخصیت
۲۵۲.....	مبحث دوم: تأثیر صبر بر سلوک فرد
۲۵۵.....	مبحث سوم: آثار صبر در آینده
۲۵۷.....	گفتار ششم: علایم صبر
۲۵۸.....	گفتار هفتم: مراتب
۲۶۰.....	گفتار هشتم: صبر و مهم‌ترین مفاهیم مرتبط
۲۶۰.....	مبحث اول: ایمان، صبر و شکر
۲۶۲.....	مبحث دوم: صبر، تقوی و احسان

مبحث سوم: صبر و توکل.....	۲۶۳
گفتار نهم: آفات صبر.....	۲۶۴
فصل چهارم: قناعت.....	۲۶۵
گفتار اول: مفهوم قناعت.....	۲۶۵
گفتار دوم: تفسیر قناعت.....	۲۶۶
گفتار سوم: زمینه‌ها و عوامل وصول به قناعت.....	۲۷۰
گفتار چهارم: آثار قناعت و علایم آن.....	۲۷۴
گفتار پنجم: مراتب قناعت.....	۲۷۶
گفتار ششم: آفات قناعت.....	۲۷۷
فصل پنجم: رضا.....	۲۷۹
گفتار اول: مفهوم رضا.....	۲۷۹
گفتار دوم: تفسیر رضا.....	۲۸۰
گفتار سوم: زمینه‌های شکل‌گیری رضا.....	۲۸۲
گفتار چهارم: جایگاه رضا.....	۲۸۷
گفتار پنجم: آثار رضا.....	۲۹۰
مبحث اول: در وجود فرد.....	۲۹۰
مبحث دوم: در رابطه خدا با او.....	۲۹۱
مبحث سوم: در ابتلائات او.....	۲۹۲
مبحث چهارم: در رابطه با دیگران.....	۲۹۲
مبحث پنجم: در آخرت.....	۲۹۲
گفتار ششم: علایم رضا.....	۲۹۳
گفتار هفتم: مراتب رضا.....	۲۹۴
گفتار هشتم: آفات رضا.....	۲۹۵
فصل ششم: زهد.....	۲۹۷
گفتار اول: مفهوم زهد.....	۲۹۷
گفتار دوم: تفسیر زهد.....	۲۹۸
گفتار سوم: زمینه‌های زهد.....	۳۰۱

۳۰۵.....	گفتار چهارم: آثار زهد.....
۳۰۹.....	گفتار پنجم: علایم زهد.....
۳۱۴.....	گفتار ششم: مراتب زهد.....
۳۱۶.....	گفتار هفتم: آفات زهد.....
۳۱۹.....	فصل هفتم: اخلاص.....
۳۱۹.....	گفتار اول: مفهوم اخلاص.....
۳۲۰.....	گفتار دوم: تفسیر اخلاص.....
۳۲۲.....	گفتار سوم: زمینه‌های اخلاص.....
۳۲۶.....	گفتار چهارم: آثار اخلاص.....
۳۲۶.....	مبحث اول: آثار حسن نیت.....
۳۲۷.....	مبحث دوم: اخلاص و رسیدن به اوج.....
۳۲۹.....	مبحث سوم: تحول در رابطه خدا با بنده.....
۳۳۱.....	مبحث چهارم: آثار نفسانی.....
۳۳۲.....	مبحث پنجم: در عمل.....
۳۳۳.....	مبحث ششم: در زندگی و روابط اجتماعی.....
۳۳۵.....	مبحث هفتم: در آخرت.....
۳۳۸.....	گفتار پنجم: علایم اخلاص.....
۳۳۹.....	گفتار ششم: مراتب مخلصین.....
۳۴۵.....	گفتار هفتم: آفات اخلاص.....
۳۴۷.....	فصل هشتم: یقین.....
۳۴۷.....	گفتار اول: تفسیر یقین.....
۳۴۸.....	گفتار دوم: جایگاه یقین.....
۳۵۱.....	بخش چهارم: مناجات خمسه عشر.....
۳۵۳.....	مقدمه.....
۳۵۵.....	گفتار اول: اثبات صدور.....
۳۵۶.....	گفتار دوم: اصالت عناوین مناجات‌ها.....

گفتار سوم: ترتیب مناجات‌ها.....	۳۵۷
گفتار چهارم: ترتیب مفهومی عناوین.....	۳۵۸
گفتار پنجم: سیر صعودی در مضامین مناجات‌ها.....	۳۶۵
مبحث اول: مناجات تائبین.....	۳۶۵
مبحث دوم: مناجات شاکیان.....	۳۶۸
مبحث سوم: مناجات خائفین.....	۳۶۸
مبحث چهارم: مناجات راجیان.....	۳۶۹
مبحث پنجم: مناجات راغبین.....	۳۷۰
مبحث ششم: مناجات شاکرین.....	۳۷۱
مبحث هفتم: مناجات مطمئین.....	۳۷۲
مبحث هشتم: مناجات مریدین.....	۳۷۴
مبحث نهم: مناجات مخبین.....	۳۷۵
مبحث دهم: مناجات متوسلین.....	۳۷۶
مبحث یازدهم: مناجات مفتقرین.....	۳۷۷
مبحث دوازدهم: مناجات عارفین.....	۳۷۸
مبحث سیزدهم: مناجات ذاکرین.....	۳۷۹
مبحث چهاردهم: مناجات معتمدین.....	۳۸۰
مبحث پانزدهم: مناجات زاهدین.....	۳۸۱
کتابنامه.....	۳۸۳
فهرست آیات.....	۳۹۷
فهرست روایات.....	۴۱۱
نمایه اعلام.....	۴۱۷
نمایه موضوعی.....	۴۱۹

پیشگفتار

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار نظامی بر اساس آموزه‌ها و احکام آن در ایران از یکسو و شکست مکاتب بشری و ناکامی نظام‌های گوناگون اجتماعی در تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان از سوی دیگر، بر گستره انتظار بشر از اسلام افزوده است.

انتظار آن است که اسلام به‌عنوان دین هدایت‌بخش فرد و اداره جامعه تبیین، نظام‌های اجتماعی آن ترسیم و دیدگاه آن در مواجهه با یافته‌های علوم انسانی و مکاتب بشری، با منطقی مستدل و مستند ارائه گشته، پیش‌ها، ارزش‌ها و منش‌های دینی متدینان آسیب‌شناسی و ساحت قدسی دین از پیرایه‌های موهوم و موهون، پیراسته گردد.

تحقق این امور، پژوهشی دقیق، جامع و سامان‌مند پیرامون کشف و بازآفرینی آموزه‌های اسلام و نظام‌های اجتماعی آن و همتی والا و تلاشی شایسته و روزآمد می‌طلبد و این امر بدون تأسیس نهادهای پژوهشی و آموزشی محض و کارآمد میسر نیست.

بدین منظور، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که نهادی علمی است در سال ۱۳۷۳ تأسیس گردید.

این پژوهشگاه در قالب چهار پژوهشکده، حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده نظام‌های اسلامی، که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به‌طور خاص با مطالعه نظام‌های اجتماعی، اهداف ذیل را تعقیب می‌کند:

۱. کشف و طراحی نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین عالمانه مبانی و مباحث اساسی نظام‌های اجتماعی اسلام و ارائه الگوهای کاربردی در قلمرو آن؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام جمهوری اسلامی ایران و مدد رسانی به متولیان امور و بستر سازی برای تحقق کامل‌تر نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق در باب مسائل مستحدثه به انگیزه گشایی در زمینه نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخگویی به شبهات مطرح در باب فقه و نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکاتب و نظامات معارض.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند، حجت‌الاسلام والمسلمین امیر غنوی در گروه اخلاق پژوهشکده نظام‌های اسلامی است، به موضوع مراحل سلوک در روایات می‌پردازد.

سلوک، دغدغه تمامی طالبان معنویت و مشتاقان رشد و کمال آدمی است. گام‌نهادن در این مسیر و رسیدن به هدف، نیازمند ترسیم صراطی مستقیم و مطمئن است و این را جز از منبع وحی و راهنمایی معصومان نمی‌توان توقع کرد.

نوشته حاضر به بررسی طرح‌هایی از مراحل سلوک اختصاص دارد که در روایات معصومان به آنها اشاره شده است. این طرح‌ها برگرفته از سه الگوی روایی درجات اسلام، درجات زهد و مناجات خمسہ عشر است. در طرح‌های یادشده، افزون بر اثبات صدور، تحلیل محتوای روایات و ترسیم طرحواره سلوک، ساختار اندیشه اخلاقی اسلام از سه زاویه گوناگون و با سه برش

متفاوت ارائه شده است.

بحث از سلوک و مراحل آن آغازی است بر سلسله بحث‌های فقه اخلاق؛ آغازی که می‌تواند به ترسیم نظام اخلاقی اسلام بینجامد؛ زیرا تبیین مراحل سلوک، به معنای ترسیم نقشه راهی است که برای رسیدن به غایات دینی باید پیمود. این نقشه جایگاه هر صفت و ویژگی اخلاقی را در این مسیر نشان داده و زمینه‌ها و نتیجه‌ها و روابط را مشخص می‌کند. گشودن این وادی تازه در عرصه فقه دین تجربه‌ای است برای گشودن عرصه‌های تازه‌ای در تفقه دینی و چاره‌اندیشی برای رکودی که گرفتار آنیم.

در پایان، از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق ارجمند، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین امیر غنوی، عضو هیئت علمی گروه اخلاق پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی قدردانی و تشکر می‌نمایم.

همچنین از شورای علمی گروه اخلاق، به‌ویژه از ارزیابان این طرح، آیت‌الله فاضل گلپایگانی، حجج‌الاسلام والمسلمین محمد جواد رودگر و رضا حبیبی که در مراحل گوناگون از ارزیابی تحقیق با ارائه دیدگاه‌های ارزشمند علمی خود، در غنای هر چه بیشتر این اثر کوشیدند، سپاس‌گزاری می‌کنیم.

گروه علمی اخلاق

پژوهشکده نظام‌های اسلامی

مقدمه

سلوک، دغدغه همه کسانی است که به استعدادهای خود آگاهی یافته و خسران خویش را در فرصت کوتاه دنیا لمس کرده‌اند. پرسش عمیق‌تر این دسته، از مراحل سلوک است؛ مرحله‌ای که در پیش روی دارند و باید پیش‌تر با آن آشنا شوند تا به درستی به آن رسیده و به سلامت بگذرند. پرسش از مراحل سلوک، تنها از سوی دینداران طرح نمی‌شود بلکه تمامی طالبان معنویت و مشتاقان رشد و کمال به این پرسش توجه داشته و ادیان، مذاهب و مکاتب گوناگون معنوی نیز به پاسخ آن پرداخته‌اند. ♦

حرکت‌های معنوی اهداف یکسانی ندارند و مسیرهای سلوک با تفاوت در هدف متفاوت خواهد شد. دین، رشد و رسیدن به صراط مستقیم را به عنوان هدف حرکت در سلوک معنوی تعیین کرده است. ترسیم مسیر و حرکت به سوی خدا، آن هم از کوتاه‌ترین مسیر - صراط مستقیم - چیزی است که جز از وحی نمی‌توان توقع کرد. افزون بر این، حرکت در فضای پیچیده باطن انسان و عبور از راه‌های هزارتوی درون، جز با استعانت از راهنمایی معصومان خطا است و تن به توفان و موج سپردن. همین است که برای ترسیم مسیر، مطمئن‌ترین منبع منابع وحیانی است؛ منابعی که در این نوشته تلاش می‌کنیم تا در ساختشان فروود آمده و از زبانشان بشنویم.

این نوشته به بررسی طرح‌هایی از مراحل سلوک اختصاص دارد که در روایات معصومان به آنها اشاره شده است. طرح‌های قرآنی در خصوص مراحل

سلوک در نوشته دیگری بررسی خواهد شد.^۱

مراد از مراحل سلوک، سطوح گوناگونی است که در تحول اخلاقی و سیر به سوی غایت سلوک باید از آن عبور کرد؛ مرحله‌ای که سالک در هر یک حائز شرایط ذهنی، روانی و رفتاری متفاوتی شده و گاهی به غایت سلوک نزدیک‌تر می‌شود.

اگرچه تکیه‌گاه و منبع اصلی این تحقیق قرآن و روایات است، ولی آنچه به آن تمایز می‌بخشد، تفاوت در منابع نیست. توجه و تأکید بر منابع وحیانی در گذشته نیز سابقه داشته است؛ سوابقی که امروزه از آنها با عنوان اخلاق نقلی یاد می‌شود. در این نوشتار بر آن‌ایم که سنت فقهی را در عرصه تازه‌ای وارد کنیم؛ سستی که بر پایه تدبیرش جامعیت و پاسخگویی دین نسبت به نیازهای بشری شکل گرفت و به نظارت دین بر تمامی نیازها تا روز قیامت باور داشت.

این سنت فقهی روش‌های خاصی در استنباط پرورده است که امروزه در کتب اصولی گرد هم آمده‌اند. عرصه تازه را می‌توان فقه اخلاق نامید تا هم گویای روش کار باشد که فقهی است و دغدغه استناد و استظهار دارد و هم نشان‌دهنده موضوع کار که اخلاق است؛ اخلاق به معنای خلق و خوی‌های انسانی که موضوع گفت‌وگوی کتب اخلاق اسلامی است، نه آنچه امروزه با عنوان ارزش‌ها مطرح می‌شود.

بحث از مراحل سلوک، آغازی است بر سلسله بحث‌های فقه اخلاق؛ آغازی که به ترسیم نظام اخلاقی اسلام نیز می‌انجامد؛ زیرا تبیین مراحل سلوک، به معنای ترسیم نقشه‌ای راهی است که برای رسیدن به غایت دینی باید پیمود. این نقشه جایگاه هر صفت و ویژگی اخلاقی را در این مسیر نشان می‌دهد و زمینه‌ها و نتیجه‌ها و روابط را مشخص می‌کند. گشودن این وادی تازه در عرصه فقه دین می‌تواند تجربه‌ای باشد برای گشودن عرصه‌های تازه‌ای

۱. تفاوت طرح‌های قرآنی و روایی.

در تفقه دینی و چاره‌ای برای رکودی که گرفتار آن‌ایم. از لایه‌لای مباحث فقهی تازه می‌توان شاهد تولد اصول فقه جدیدی هم بود؛ اصولی که از بحث‌های انتزاعی و بدون کاربرد به‌دور بوده و مستقیماً به مشکلات خاص کار فقهی در عرصه معارف اخلاقی توجه دارد و برای فقیه قواعد کلی استنباط را آماده می‌سازد؛ قواعدی در دلالت و نسبت میان ادله.

پژوهشگران حوزه اخلاق، ضرورت بررسی‌های فوق را به‌خوبی در می‌یابند؛ زیرا بخش عظیمی از آموزه‌های دینی به حوزه اخلاق اختصاص دارد. این آموزه‌ها اگرچه هر یک به‌تنهایی حاوی ظرایف و دقایق بسیاری هستند، ولی درک عمیق‌تر این آموزه‌ها به فهم تراط میان آنها مقدور خواهد بود؛ زیرا آموزه‌های دینی مجموعه‌ای مترابط، منسجم و هدفمندند و فهم عمیق نسبت به یک عضو در گروی یافتن نقش آن در مجموع رابطه‌هاست.

افزون بر این، پذیرش جامعیت و خاتمیت اسلام به‌معنای پاسخ‌گودانستن آن در برابر تمام نیازهایی است که فراوی آن تا قیامت تحقق یافته و می‌یابد. اگر اسلام در آغاز با جامعه‌ای مواجه بود که پاسخ به نیازهای فکری با استدلال‌های ساده و ارجاع به درک‌های فطری میسر می‌بود؛ و اگر در دوره‌های بعد با رشد فکری جامعه و با طرح سؤالات و شبهات از داخل و خارج، نیاز به آموزش‌های عمیق‌تر و استدلال‌های پیچیده احساس شده و اولیای دین با شکافتن لایه‌های ظاهری علم دین و ارائه آموزش‌های عمیق، به این نیاز پاسخ داده و اذهان تشنه را سیراب کردند؛ اما در این عصر پیچیدگی‌های زندگی انسانی، صرفاً با ارائه مکتب‌ها و نظام‌های فردی و اجتماعی پاسخ می‌گردد و دین باید در برابر سایر مکاتب و نظام‌ها به طرح نظام‌های فردی و اجتماعی خویش پردازد.

همچنین باید به این نکته التفات داشت که مکارم اخلاقی و جلوه‌های صاحبان مکارم، جذابیت کافی برای کشاندن مشتاقان معنویت به درگاه دین را داراست. ولی این جذب‌ه برای حرکت و سلوک کافی نیست که طرحی جامع را

می‌طلبید؛ طرحی که راه را از ابتدا تا به نهایت نشان دهد و مراحل، مرکب‌ها، موانع، آفات، علایم و هر آنچه در این سیر بدان نیاز است، مشخص کند؛ طرح جامعی که از آن به «نظام اخلاقی اسلام» تعبیر می‌توان کرد.

امروزه بحث از اخلاق‌های مضاف نیز یکی از حوزه‌های مورد توجه و پرچالش مباحث اخلاق است و تدوین اخلاق‌های صنفی، سازمانی و تدوین سند اخلاقی برای گروه‌های مختلف، یکی از محورهای اولویت‌های مورد توجه برنامه‌ریزان و مدیران آنهاست. ریشه‌های همه انواع اخلاق‌های مضاف را باید در باورهای بنیادین در عرصه اخلاق جست‌وجو کرد و این باورهای بنیادین را باید در گشت‌وگوش از نظام اخلاقی اسلام جست.

افزون بر این همه، متمم مکارم اخلاق یکی از بزرگ‌ترین اهداف رهبران حکومت‌های الهی است و برنامه‌ریزی حکومت در این حوزه نیازمند وجود تصویری نظام‌مند از اخلاق اسلامی است، تا بر پایه آن بتوان اقدامات لازم برای توسعه و تعمیق اخلاق را سامان داد.

هدف این تحقیق، برداشتن گامی است برای پاسخگویی به ضرورت‌های فوق و همچنین امید دارد تا:

۱. بستر مناسب‌تری برای تحقیقات بعدی در حوزه نظام‌های دینی، به‌خصوص نظام اخلاقی اسلام، فراهم آورد. این مهم می‌تواند با ارائه نمونه‌ای از اسلوب تحقیق فقهی در مورد نظام‌های دینی مقدور جلوه کند. توضیح اینکه در تلاش‌هایی که در حوزه نظام‌ها، پیش و پس از انقلاب اسلامی صورت پذیرفته است، نقیصه و عویصه‌ای که به چشم می‌خورد، در دسترس نبودن شیوه‌ای متکی بر مبانی مقبول فقهی و اصولی است، که متناسب با بحث از نظام‌ها نیز باشد. این تحقیق می‌تواند گامی در این مسیر بوده و نمونه‌ای عملی از این شیوه را ارائه کند.

۲. مقدمه‌ای باشد برای تبویب روایات اخلاقی و ارائه موسوعه‌ای منسجم و همراه با سیر بحث نظام اخلاقی اسلام. موسوعه‌هایی مانند بحار و وافى و مستدرک در گذشته و الحیة و میزان‌الحکمه و ینابیع‌الحکمه در حال حاضر به

تدوین و تنظیم احادیث نیز اهتمام داشته‌اند، ولی در تبویب این مجموعه‌ها واژه‌های کلیدی و یا عناوین متخذ از متن روایات بیشتر مورد توجه بوده و روایات بر اساس ترتیب مباحث اخلاقی فراهم نیامده است. جمع‌آوری مدارک در ذیل مباحث فقهی می‌تواند راه را بر آیندگان هموار کند و مبنایی باشد برای تحقیقات بعدی.

۳. همچنین زمینه‌ای لازم برای مطالعات تطبیقی در حوزه اخلاق را به دست دهد؛ زیرا مطالعات تطبیقی هنگامی عمق لازم را می‌یابد که در مقایسه دو طرح، به مقایسه اجرای اکتفا نشود؛ زیرا اولاً اجزای یک طرح در میان رابطه‌هایش با سایر اجزا تفسیر شده و توضیح می‌یابد و ثانیاً تفاوت اصلی میان دو طرح ممکن است در نوع ترکیب اجزا و تقدم و تأخرها و شروع و ختم‌ها باشد نه در مفردات. انجام این نوع مطالعات عمیق، جز با ترسیم مجموعه مترابط آموزه‌های اخلاقی اسلام یا نظام اخلاقی اسلام میسر نخواهد شد.

کاوش در مراحل سلوک در میان اندیشمندان مسلمان سابقه‌ای دیرین دارد. در این کاوش، سهم اصلی را رویکرد عرفانی به اخلاق داشته است. صدها نوشته و ده‌ها طرح در خصوص مراحل سلوک در میان آثار به‌جای‌مانده از عارفان می‌توان یافت. در میان اندیشمندان اخلاقی نیز غزالی با ارائه دو طرح متفاوت در *احیاء العلوم*^۱ و *منهاج العابدین*^۲ تلاشی ممتاز داشته است. این تلاش در عصر حاضر نیز ادامه داشته است؛^۳ مهم‌ترین آثار معاصر در این زمینه به علامه طباطبایی و برخی شاگردانش و همچنین به استاد صفایی حائری تعلق دارد. وجود ادبیاتی غنی در موضوع سیر و سلوک، از نیازی گسترده حکایت

۱. محمد غزالی: *احیاء العلوم*؛ ج ۴، ص ۱۱۷؛ ج ۱۳، صص ۲۴ و ۱۱۴ و ج ۱۴، صص ۱۶، ۴۰ و ۱۲۳. طرح غزالی را در لابه‌لای این صفحات از *احیاء العلوم* می‌توان یافت.

۲. همان، *منهاج العابدین*. تمامی کتاب بر پایه طرحی است که غزالی در این کتاب برای سلوک عرضه کرده است.

۳. از تمامی این طرح‌ها در نوشتاری با عنوان *مراحل سلوک در اندیشه مسلمین* گفت‌وگو خواهد شد.

انتقادی تراث مسلمین در ترسیم مراحل سلوک می‌تواند مکمل خوبی برای این مطالعات بوده و موجودی ما در بحث مراحل سلوک را تعیین و تقویم کند. کتاب حاضر به بررسی سه طرح روایی اختصاص دارد؛ درجات اسلام، درجات زهد و مناجات خمسہ عشر.

در گفت‌وگوی از دو طرح اول، کار به اثبات صدور، تحلیل محتوای روایات و ترسیم طرح محدود نشده و با بررسی این درجات از ابعاد گوناگون، عملاً ساختار اندیشه اخلاقی اسلام از دو زاویه گوناگون و با دو برش متفاوت ارائه گردیده است.

طرح سوم از مناجات‌های لطیف و زیبای خمسہ عشر استفاده می‌شود. در این کتاب صرفاً از این موضوع گفت‌وگو خواهد شد که آیا از ترتیب عناوین موجود در این مناجات‌ها می‌توان طرحی را برای سلوک به‌دست آورد. با اثبات اندراج چنین طرحی در مناجات‌های خمسہ عشر، باید در نوشته‌ای مستقل به تحلیل محتوای این مناجات‌ها پرداخته و از ظرافت‌های موجود در طرح مناجات‌های پانزده‌گانه گفت‌وگو کرد.

روایات مراحل سلوک بخشی از تراث مغفول است، گنجینه‌ای که نامکشوف مانده و رازی که مهر از آن بر نگرفته‌اند؛ همین است که سرچرخه‌ای از این چشمه حکمت سرشار از تازگی و نوآوری است. «مراحل سلوک» سرشار از تازه‌هایی است که حاصل تکیه بر سنت فقهی در بهره‌گیری از این تراث است که در سایه نقادی‌های اهل اندیشه می‌تواند به خلوصی دیگر و ارتقایی بیشتر دست یابد.

بخش اول: اندیشه دینی و مراحل سلوک

فصل اول: مفهوم شناسی

فصل دوم: زمینه‌های بحث در قرآن و روایات

فصل سوم: تاریخچه

فصل چهارم: روش شناسی